

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2024.101.5>

УДК 81'38

КОНЦЕПТ «ВОГОНЬ» У ТВОРАХ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА: АСОЦІАТИВНО-СЕМАНТИЧНИЙ КОНТЕКСТ

ПАЛАШ

Альона Олегівна,

доктор філософії, молодший науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики,

Інститут української мови НАН України;

вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001;

e-mail: palash706@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5283-9906

Alyona

PALASH,

PhD, Junior Researcher Department of Stylistics, Language Culture and Sociolinguistics,

Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine;

4 Mykhaila Hrushevskoho St., Kyiv 01001, Ukraine;

e-mail: palash706@gmail.com

*У статті здійснено аналіз вербалізацій концепту ВОГОНЬ у мовотворчості Олександра Довженка, визначено його семантичну структуру, функції та символічне значення в контексті української культури та національної ідентичності. Розглянуто різні аспекти реалізації слово-образу ВОГОНЬ: як природної стихії, війни, смерті, сонця, покарання (гріха), революції. Акцентовано на стилістичних засобах, які вживає О. Довженко для створення словесного образу **вогню**: метафорах, порівняннях, епітетах, градації.*

Ключові слова: концепт, національна ідентичність, вогонь, семантика, слово-образ, метафора.

Дослідження мовних картин світу письменників, які відображають їх світобачення та національну ідентичність, є актуальним завданням сучасної лінгвістики. Мовотворчість Олександра Довженка, яка суттєво вплинула на розвиток української мови та культури, є унікальним матеріалом для вивчення взаємозв'язку індивідуальної мовної картини світу митця з національною ідентичністю. У кінематографічних творах, прозі та публіцистиці порушуються важливі питання національного духу, боротьби та самоусвідомлення, що робить переосмислення його спадщини особливо актуальним в умовах новітніх історичних реалій.

Мета цієї розвідки – проаналізувати вербалізації концепту *вогонь* у мовотворчості Олександра Довженка, дослідити їх символічне значення та функції в контексті відображення української національної ідентичності.

Творчість Олександра Довженка привертала увагу багатьох дослідників, зокрема й Максима Рильського. Він зазначав, що Довженко був «органічним новатором, відкривачем нових обривів у мистецтві і в житті», а «мистецтво й життя були для нього нероздільними» [Рильський 1986: 239]. Важливо, що О. Довженко упродовж усього життя шукав нові форми вираження художнього слова і не зупинявся на досягнутому.

Концепт як ключова одиниця когнітивної лінгвістики є складним ментальним утворенням, що відображає знання, уявлення та асоціації людини про певний об'єкт чи явище [Плющ 2002: 5]. Він формується під впливом культурних традицій, історичного досвіду та мовних практик етнічної спільноти, вбираючи в себе колективну свідомість та систему цінностей. Дослідження концептів дозволяє глибше зрозуміти механізми сприйняття та осмислення світу людиною, особливості національної ментальності та їх відображення в мові [Селіванова 2008: 124]. У художній літературі концепти виконують важливу естетичну функцію, допомагаючи автору створити образну систему твору та передати свої ідеї та емоції [Журавльова 2010: 125]. Їх аналіз у творчості письменників дає змогу розкрити індивідуальне світобачення митця, особливості його художнього стилю та зв'язок з національною культурою.

Концепт *вогонь* традиційний для української культури загалом. Його вербалізатори символізують життєдайну силу природи, духовне очищення та боротьбу за свободу [Кирчів 2008: 156]. Традиційний зв'язок вогню з уявленнями про домашнє вогнище, родинне тепло, затишок та гостинність, що відображає глибинні цінності українського народу [Пономарів 1996: 212]. Водночас, вогонь може символізувати руйнівну стихію, небезпеку та смерть, що відбиває двоїсту природу цього явища. У творчості О. Довженка концепт *вогонь* багатогранний, адже його вербалізатори є носіями символічного значення – втілюють ідею боротьби за національне визволення, відображають трагізм війни та незламність українського духу.

У СУМ-11 кодифіковано сім основних лексико-семантичних варіантів лексеми *вогонь*, що свідчать про її розгалужену семантику та важливу роль у мовній картині світу українців: «1. *тільки одн.* Розжарені гази, що виділяються під час горіння й світяться сліпучим світлом; полум'я...; 2. *тільки одн., перен.* Душевне піднесення, натхнення; 3. Те саме, що вогнище; 4. Світло сонця, освітлювальних приладів; 5. *тільки одн., розм.* Про жар, підвищену температуру тіла; 6. *тільки одн.* Стрільба з гвинтівок, гармат і т. ін.; 7. у знач. виг. Військова команда для здійснення пострілу; наказ стріляти» (СУМ І: 715).

У мовотворчості О. Довженка словникові значення лексеми *вогонь* ускладнені передусім асоціативно-образними зв'язками: *вогонь* – *стихія*, *вогонь* – *війна*, *вогонь* – *смерть*, *вогонь* – *сонце*. Розглянемо їх семантико-стилістичні вияви в мовотворчості митця.

Вогонь – стихія. Вогонь – одна з могутніх природних стихій, яка має як життєдайну, так і масштабну руйнівну силу. У творах О. Довженка ця номінація символізує один із аспектів природи, стихію як таку, пор.: *Крижаний острів і дим! Бачу дим! – Острів горить! – кричать з марсів. – Ур-ра-а! – радіє могутня людська сила. Шторм, вода, вогонь і сніг! Вивержується вулкан на острові, і буря розносить його чорний дим над океаном* (т. 2, с. 274)⁴. Номінативний ряд стихій у такому висловленні підсилює слово-образ могутньої та непередбачуваної природи.

Показовий метафоричний образ *вогню*, що охопив небо і створює атмосферу фантастичності та нереальності: *Раптом, наче помахом чарівної руки, зникає сніжна хмара, і корабель потрапляє ніби в іншу планету. Увесь небозвід спалахнув раптово велетенськими кольоровими смугами. Кольорові фейерверки зникають, спалахують знову, рухаються, змінюють один одного. – Небо горить! Братці, дивіться! Перелякалися матроси, особливо на салінгах. – Горить! **Вогонь наближається!*** (т. 2, с. 287–288). Емоційну реакцію матросів передає дієслово *перелякалися*, а його метафоричні зв'язки (*вогонь наближається*) посилюють непередбачуваність сприймання цього незвичайного явища.

⁴ Тут і далі цитуємо за виданням: Довженко О. Твори в п'яти томах. Т. 1–5. Київ: Дніпро, 1964, вказуючи том та сторінки.

Художнє мовомислення письменника відбиває двоїсту природу стихії – *вогонь великий* і *вогонь малий* – та її сприйняття людиною: **Неприємно дивитись на великий вогонь, а от на малий – приємно** (т. 1, с. 52). Концептуальна опозиція «масштабність – незначущість» щодо сприйняття вогню ховається за опозицією відчуттів «неприємно – приємно». *Великий вогонь* асоційовано з неконтрольованою, руйнівною стихією, що викликає страх, тоді як *малий вогонь* символізує затишок, тепло, безпеку.

Характерна контекстна сполучуваність вербалізаторів концепту *вогонь* – *пожежа*, *полум'я* – передає негативну асоціацію «вогонь = смерть, руйнування, хаос»: **Далекі нічні пожежі. Тікають на смерть перелякані вороги народу. Величне абатство охоплене нищівним полум'ям. Тріск вогню, й плач дзвону, і втеча. Величезні готичні вікна суворо дивилися крізь вогонь пожежі. Горять костьольні статуї Христа та божої матері⁵. На сухому дереві гойдаються повішені домініканці, капуцини та босі кармеліти на фоні бурхливого полум'я. Тікають жінки, падаючи й простягаючи до неба руки, мов крила** (т. 2, с. 204). Динамічні дієслова і дієслівні форми (*тікають*, *горять*, *гойдаються*, *падаючи*, *простягаючи*), епітети (*далекі*, *нічні пожежі*, *нищівним полум'ям*), порівняння (*мов крила*) створюють атмосферу страху та розпачу.

Естетизація асоціативної моделі *вогонь* – *стихія* у творах теж знаходить своє відображення: *Тихий океан переливається фосфоричним світлом, і здається, що корабель оточує не звичайна піна і бризки, а вогонь і золото, а струмок за кормою здається рікою в океані* (т. 2, с. 306). У цьому контексті *вогонь* асоціюється з красою та магією природи. О. Довженко вживає метафору *вогонь і золото*, щоб передати незвичайну атмосферу нічного океану, його таємничість та загадковість. *Вогонь* тут символізує не руйнування, а навпаки, красу та життєву силу природи.

Вогонь як стихія – це невіддільний складник словесного образу життя українських селян. Митець наголошує на ролі вогнища як невіддільної частини побуту українців, джерелі тепла, засобу приготування їжі та захисту від негоди. Контекстуаль-

⁵ У тексті зберігаємо правопис видання.

но зближені з лексемою *вогонь* побутові назви *каша*, *казанок*, *куліш*, *хмиз*, *дрова* та дієслова, що описують дії біля вогнища (*варилася*, *горів*, *розклали*, *варили*, *зносити*, *розпалювати*): *Після вечері зразу ж лягали спати. Часом я засинав ще до вечері, дивлячись на зорі, або на Десну, або на вогонь, де варилася каша. Тоді батько або дід довго будили мене вечеряти, та вже важко було мені розплющити очі, і я падав з їх рук у сон, як лин в ополонку, тільки мене й бачили* (т. 1, с. 71); *До самого ранку горів у нас вогонь на курені над Десною* (т. 1, с. 77); *Подорожні, зупинившись серед степу, розклали вогонь, ставили на нього казанок і варили собі куліш* (т. 2, с. 191); *Почали метушливо зносити хмиз, дрова і розпалювати вогонь* (т. 2, с. 238). У таких художніх описах *вогонь* постає як символ рідної землі, шанування традицій та родинних цінностей.

Вогонь – війна. На мовотворчості О. Довженка виразно позначилася Друга світова війна, яку він зустрів уже майже 50-літнім. Саме екстремальні умови війни, свідком і учасником якої він був, спонукали його до пошуку нових форм вираження та осмислення трагічних подій. Незважаючи на вік і стан здоров'я, він пішов на фронт, і тема Другої світової війни стала наскрізною у його малій прозі. Митець застосував у художній прозі багато прийомів і засобів зі свого кінематографічного досвіду, що надало його творам особливої виразності та динамізму. Словесний образ війни спирається саме на номінацію *вогонь*, сполучуваність якої конкретизує джерела – характерну для того часу зброю, боєприпаси: *Перемога висіла на волосинці. Вже рвалася волосинка. Вже ринулись німці вперед під свій кулеметний вогонь, як пропачі самогубці. Вже не вистачало в них пороху* (т. 1, с. 134); *І через кожні півгодини лунає команда, грім двадцяти гармат, вогонь фальшфейєрів* (т. 2, с. 262).

Вогонь – це і вигук, характерний для військової справи, обставин війни, пор.: *Худяков! Хлопці, Худяков!.. Вогонь!* (т. 2, с. 95); *Підбігають до нього гайдамаки... Вогонь! Вогонь! Нема. Заїло кулемет у Тимоша* (т. 1, с. 8); *Вогонь!* – скомандував Борковський. *Застрочили кулемети в натовп...* (т. 2, с. 105).

Засобом стилізації воєнних обставин є фразеологія: *На повному кар'єрі вилетіла богунська батарея на сільську площу і, швидко поставивши гармати, відкрила вогонь* (т. 2., с. 124);

*Не стало Грачова. Тоді Попельнюк заліг між пораних і поклав весь фашистський цеп зблизька. – **Вогонь на мене!**.. – кричав Орлюк, відчуваючи вже, як двигить земля під вагою ворожих танків. Цього разу Орлюка почули (т. 3, с. 15).*

Крім спеціалізованого слововживання, О. Довженко передає за допомогою індивідуально-авторських метафор потужність військового протистояння, пор.: *Вражений запорозькою тактикою, французький інженер Боплан верещав, як недорізаний, намагаючись налагодити артилерійський вогонь. Тяжко **ревнули широкими горлами чавунні гармати**. Димом затягло все поле. Наче й не було половини Незамайківського куреня (т. 2, с. 223).*

Зображуючи руйнівну силу війни, О. Довженко водночас акцентує на мотиві «захистити себе та свою землю». У зв'язку з цим відзначаємо незвичність сполучуваності *вогонь за...* (що?), *учинити вогонь по...* (кому?): *Потім несамовита лютя спалахнула в ньому з такою силою, що він аж підскочив, як од гадюки, і кинувсь до своєї персональної гармати, щоб зразу ж, негайно, **учинити по наступаючому противнику вогонь** (т. 1, с. 161); **Вогонь за урожай на землі нашій, политій кров'ю нашою і славних прадідів наших – запорожців!** (т. 4, с. 28). Маркерами «свого», національної ідентичності письменника є інтимізувальні займенники, стійкі асоціації (*славні прадіди – запорожці*).*

Вогонь – смерть. Як і у вище схарактеризованому номінативному ланцюжку, вогонь входить в одному з контекстів у низку асоціативних лексем на позначення смерті – *окопне життя, злигодні, кров, вогонь, рани*, пор.: *Не скрізь радісні зустрічі. **Окопне життя, злигодні, кров, вогонь і рани** посіяли в мільйонах сердець тривогу (т. 2, с. 17).* О. Довженко посилює їх негативну конотацію градацією однорідних підметів, розташовуючи їх за зростанням інтенсивності (від *окопного життя* до *ран*), щоб показати масштаб трагедії, яка торкнулася мільйонів людей.

Масштаб суспільної катастрофи – війни – передає один із трагічних контекстів-описів нищення українського народу в селах: *Виколювали очі. Неперевершені злочинці виколювали очі жінкам і дітям нашим. Вони вибивали очі, вони виколупували їх з орбіт закривавленими пальцями. **Злочинці наче тропили***

дзеркала, в яких відбивалась уся огидна мерзенність їх злочинів. І коли діти наші, захлинаючись кров'ю, сповнювали охоплене полум'ям село своїми жалібними криками, вони встромляли їм в роти закривавлені широкі свої багнети, і піднімали їх у повітря, і кидали у вогонь палаючих хат. Кинулась була закривавлена шестирічна Ганнуся тікати, та двоє офіцерів випередили її... Спіткнулась Ганнуся, і застрелили її в упор, сміючись, сміючись. А потім сіли на колодках і швидко записали в щоденнику цю важливу для фашистської історії подію (т. 4, с. 44). У цьому контексті митець змальовує узагальнений словесний образ смерті, який деталізовано в епітетних конструкціях (*закривавлені пальці, закривавлені широкі багнети*), зокрема з емоційно забарвленими прикметниками (*неперевершені злочинці, огидна мерзенність, жалібні крики*), у нагромаджених дієслівних сполуках, що динамізують зображуване (*вибивали очі, виколупували їх з орбіт*). Їм протиставлений фінальний вислів, у якому всі жахіття, описані вище, узагальнює нейтральна лексема «подія», отже, для ворога *війна – важлива для фашистської історії подія*. Зауважуємо про роль вербалізатора концепту *вогонь* у наведеному контексті. Письменник як кіномитець переводить увагу читача на *вогонь палаючих хат*, у яких спалювали українців.

Специфічний напрям розвитку концептуальної лінії *вогонь – смерть* пов'язаний з екзистенційним мотивом – «неминучості смерті»: *Ось робітник біля гармати вже скручує цигарку. Зараз вогонь – і...* (т. 2, с. 28).

Улюблений письменницький прийом градації засвідчуємо ще в одному з прозових уривків, пор.: *Так за матерів наших, за наших дорогих – вогонь! Вогонь до самого неба, хлопці! Щоб не лишилася марною жодна пролита материнська сльоза, щоб сяяла вона, як крапля священного вогню, щоб освітлювала вона ваші лицарські серця і підносила дух ваш до найвищих вершин благородного гніву і ненависті, до найвищої готовності на безсмертні подвиги і на саму смерть, кому доведеться вмерти* (т. 4, с. 27–28). О. Довженко звертається не просто до словесного образу вогню, а до вогню, що сягає неба – *священного вогню*. Це не лише градація асоціацій, що зростає, але й засіб поетизації героїчної боротьби українського народу.

Контекстуально зумовлені словесні образи *вогню* як помсти за кривду українському народові та його землі, що виявляє сполучуваність зазначеної номінації: **Небачений вогонь за Україну** (т. 4, с. 28); *На старому обличчі його не сяяла радість, і переможний вогонь не блищав у стомлених очах. Мудрий сум завершення життя, якого вистачило* (т. 3, с. 236); *До зброї, народе-воїне, до зброї! Винищуйте, громіть фашистського звіра! Хай до неба здіймається священний вогонь ненависті до окупантів! Слава крові вашій і безстрашию! Смерть фашистським окупантам!* (т. 3, с. 19).

Вогонь – сонце. Чільне місце в мовотворчості митця посідає зазначена асоціація: *Мчить Голодуха стомлений, розпухлий, спалений сонцем і вітрами. Влетів Голодуха в курінь. Обступили його запорожці* (т. 2, с. 217); *Хе-хе! Думав, тут тобі Гонолулу, – насміхається завжди безжурний Юхим Гладкий. – Сонце смалить, жінки голі, король чорний, райські пташки на деревах... Качай! Хитається!..* (т. 2, с. 280); *Далеко-далеко десь мріє Дніпро. Смутно в степу. Розпечене сонце уже на заході. Вся неосяжна рівнина, і Дніпро, і безхмарне небо залиті каламутно-червоним світлом посухи* (т. 3, с. 337); *Незважаючи на винятково важкий засушливий рік, серед спаленого сонцем степу, на гарному пологістому горбі понад берегом майбутнього моря він добудовує вже нове село для переселення колгоспників із зони затоплення* (т. 3, с. 356).

Характерно, що семантико-стилістична розбудова асоціативно-образного зв'язку *вогонь – сонце* в художніх текстах Довженка також тісно пов'язана з вербалізацією мотиву «творчість». Власне, його лексикографічно фіксує ЛСВ2 словникового тлумачення – «душевне піднесення, натхнення» (СУМ І: 715). У художній практиці письменника він реалізований в об'єктивно-асоціативному зв'язку *сонце – творче прозріння*, пор.: *Дна немає, але берег десь близько. – Творче прозріння, наче сонце, освітлює свідомість Беллінсгаузена і наповнює його серце радістю* (т. 2, с. 318).

Вогонь – це також потужне втілення негативної енергії, яку породжує воєнне лихоліття. У художній тканині прозових творів письменника на першому та останньому планах панорамні зорові образи «горіло жито» та «криваве сонце в диму», децю

віддалена семантична асоціація з вогнем «гинути від бомб»: *Як горіло жито, куди око гляне, і толочилося людьми, машинами і мільйонами бездомних коней і корів. Як ревли воли від запаху крові, яка сила-силенна їх гинула на шляхах від ящура, сапу і бомб. Як заходило криваве сонце в диму – здавалось, навіки* (т. 4, с. 51).

Вогонь – покарання (гріх). Слов'янська міфологія фіксує два основних різновиди вогню: пекельний та небесний. Праобразами пекельного вогню в деяких регіонах іноді вважали так звані «мерехтіння вогників» на цвинтарях, і пов'язували їх з могилами особливо тяжких грішників, яких Бог карає пеклом ще до страшного суду: *Якої ж бо кари заслужила моя свіжа грішна душа? Очевидно, за перший гріх все-таки невеличкої, отак не більше за оцей вогонь по кісточки, що в лівому кутку. Ай-ай-ай...* (т. 1, с. 48).

У СУМ-11 не виділено семантичну асоціацію '**вогонь – революція**'. Вона постає у контексті зіставлення революційних бойовищ із вогнем, що виливають вулкани: *Такий, скажу, був час, що революція вибухала з народних грудей, як кашель або вогонь з вогнедишних гір!* (т. 2, с. 158). Такий метафоричний образ часто виринає у свідомості митця.

Отже, вербалізатори концепту *вогонь* у художній мовотворчості О. Довженка уможливили стійкість кількох асоціативних зв'язків: вогонь – стихія, вогонь – війна / смерть, вогонь – сонце, вогонь – покарання за гріх, вогонь – революція. Їх актуальність зумовлена подіями Другої світової війни, що їх відобразив митець у мовній тканині своїх прозових творів. Тексти Олександра Довженка віддзеркалюють неоднорівну природу вогню – як руйнівної сили і патріотичного, духовного натхнення людини, як кари, як джерела життя. При цьому епітетика, метафорика художніх творів, опоетизовані градаційні ряди близькі до традиційних, утім вони допомагають у певних контекстах увиразнити національно-культурні елементи, пов'язані з побутом, історичною пам'яттю людини.

Журавльова В.М. Концепт як одиниця когнітивної поетики. *Філологічні традиції*. 2010. Вип. 7. С. 123–128.

Кирчів Р. Фразеологія в українській мові. Київ: Либідь, 2008.

Плющ М.Я. Концептуальна картина світу: методологічні аспекти дослідження. *Мовознавство*. 2002. № 2–3. С. 3–11.

Пономарів О. Культура слова: Мовностилістичні поради. Київ: Либідь, 1996.

Рильський М.Т. Зібрання творів у 20-ти томах. Т. 15. Київ: Наукова думка, 1986.

Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми. Полтава: Довкілля, 2008.

Словник української мови: в 11 т. За ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

REFERENCES

Bilodid, I.K. (Ed.). (1970–1980). Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vols. Vol. 1–11. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.).

Kyrchiv, R. (2008). Phraseology in the Ukrainian language. Kyiv: Lybid (in Ukr.).

Plushch, M.Ya. (2002). Conceptual picture of the world: methodological aspects of research. *Linguistics*, 2–3, 3–11 (in Ukr.)

Ponomariv, O. (1996). Culture of the word: Language stylistic advice. Kyiv: Lybid (in Ukr.).

Rylskyi, M. (1986). Collection of works: in 20 vols. Vol. 15. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.).

Selivanova, O.O. (2008). Modern linguistics: trends and problems. Poltava: Dovkillia (in Ukr.).

Zhuravliova, V.M. (2020). Concept as a unit of cognitive poetics. *Philological traditions*, 7, 123–128 (in Ukr.).

Статтю отримано 08.12.2024

Alyona Palash

THE CONCEPT OF “FIRE” IN THE WORKS OF OLEKSANDR DOVZHENKO’S: ASSOCIATIVE-SEMANTIC CONTEXT

The article analyzes the concept of fire in Oleksandr Dovzhenko’s work and defines its semantic structure, functions, and symbolic meaning in the context of Ukrainian culture and national identity. Various aspects of the image of fire are considered: natural elements, war, death, sun, punishment (sin), revolution, character, and ritual order. Special attention is paid to analyzing the linguistic means used by Dovzhenko to create the concept of fire: metaphors, similes, epithets, syntactic constructions, hyperbole, and gradations.

The study demonstrates how the image of fire helps Dovzhenko to reveal complex and contradictory aspects of human existence, depict the tragedy of war, and affirm the indomitability of the Ukrainian people. The artist skillfully uses the image of fire to convey emotions, create an atmosphere, and reveal ideas. He combines realistic descriptions with symbolic imagery, using fire as a metaphor for life, death, struggle, and purification.

The article proves that the image of fire is an important element of Dovzhenko's artistic world and plays a key role in revealing national identity.

Key words: concept, national identity, fire, semantics, image, metaphor.